

Sosiaalisemotionaalisia taitoja taiteiden keinoin

Marita Neitola ja Juli-Anna Aerila

Taidekasvatuksen merkitys lapsen kehitykselle ja oppimiselle

Taidekasvatuksen yksi keskeisimpiä tehtäviä varhaiskasvatuksessa on edistää lapsen osallisuutta ja ihmiseksi kasvamista kaikessa inhimillisessä vuorovaikutuksessa. Ruokosen mukaan taiteellisen toiminnan kautta tuetaan niin lapsen mielikuvituksen, itseluottamuksen ja minäpystyvyyden tunnetta kuin kehitetään hänen fyysisiä, sosiaalisia, kognitiivisia ja emotionaalisia vahvuuksiaan ja taitojaan. (Ruokonen 2020.)

2000-luvun aikana taidelähtöisen toiminnan ja taiteellisen kokemisen merkityksestä yksilön hyvinvoinnille on saatu enenevässä määrin tutkimuksellista näyttöä. Vuonna 2019 Maailman terveysjärjestö WHO julkaisi yli 3 000:een erilliseen tutkimukseen perustuvan selvityksen, jossa tarkasteltiin taiteiden merkitystä sairauden ehkäisyssä, terveyden edistämiseksi ja erilaisten sairauksien hoidossa eri elämänvaiheissa. Selvityksen mukaan taidelähtöinen toiminta paransi prososiaalista käyttäytymistä, lisäsi oppimismotivaatiota sekä tuotti onnistumisen elämyksiä ja tuki sitä kautta positiivisten minäkäsityksen muodostumista.

Tutkimusten mukaan taidekasvatuksella on positiivisia yhteyksiä lapsen kehityksen eri osa-alueisiin, myös psyykkisiin ja sosiaalisiin valmiuksiin (mm. Gamwell 2005; Putkinen, Tervaniemi, Saarikivi, de Vent & Huotilainen 2014; Salomäki & Ruokonen 2011; Smithrim & Upitis 2005; Upitis & Smithrim 2003; ks. myös Huotilainen 2019; Ruokonen 2017). Kirschner ja Tomasello (2010) havaitsivat, että ohjatuissa yhteisissä musiikkihetkissä yhteinen tahdistuminen edisti lasten prososiaalisia taitoja. Taiteilla on myös yhteisön myönteistä sosiaalisemotionaalista ilmapiiriä lisäävä vaikutus. Kun lasten ja aikuisten emotionaalinen yhteys on parempi ja vuorovaikutusta tukeva, lapset viihtyvät koulussa paremmin. (Unesco Road Map 2006; ks. myös Bamford & Wimmer 2012.) Taidekasvatuksella on mahdollista edistää eettistä toimintaa, minkä lisäksi taide rikastuttaa sekä tuottaa mielihyvää ja iloa (Ruokonen 2020).

Varhaiskasvatuksen näkökulmasta huomionarvoisia ovat tutkimustulokset, joiden mukaan taidelähtöinen toiminta tukee erityisesti riskilasten hyvinvointia vähentäen esimerkiksi ahdistusta ja aggressiivisuutta sekä lisäten itseluottamusta, halua ponnistella ja keskittymiskykyä (Fancourt & Finn 2019). Taiteellinen toiminta voi myös lievittää yksinäisyyttä ja sosiaalista syrjäytymistä. Taiteellinen kokeminen edistää lapsen oppimisen edellytyksiä, sosiaalisia taitoja ja myönteistä käsitystä itsestä. Se antaa valmiuksia ympäröivän maailman jäsentämiseen. (Rissanen & Mustola 2017.) Taiteen terapeuttinen luonne puolestaan auttaa voimakkaiden tunteiden käsittelyssä. Sen avulla on mahdollista

luoda järjestystä sekaviin tapahtumiin ja tunteisiin. Taide voi auttaa kokemaan itsen toisenlaisena ja löytämään itsensä. Taiteen avulla voi tarkastella omia tunteitaan: tunnistaa, nimetä ja tutkia niitä. Erityisen tehokkaita sosiaalisemotionaalisesta näkökulmasta ovat erilaiset ryhmässä toteutettavat taidelähtöiset aktiviteetit, joiden avulla voidaan muodostaa siltaa erilaisten ryhmien välillä ja tuottaa sekä sosiaalista yhteenkuuluvuutta että osallisuutta. Taiteellisen luomisen prosessissa voi kohdata toisen ihmisen, sillä yhdessä tekeminen ja kokemuksesta puhuminen tarjoavat jakamisen ja vastaanottamisen mahdollisuuden (Pusa 2009).

Ruokosen (2020) mukaan taidekasvatuksessa on kolme näkökulmaa eli taiteessa oppimisen, taiteesta oppimisen ja taiteen avulla oppimisen näkökulma. Taiteessa oppiminen sisältää eri taiteen lajeissa tarvittavat valmiudet, välineet ja taitojen kehittymisen. Taiteesta oppiminen pitää sisällään lapselle varhaiskasvatuksen pedagogisen toiminnan kautta esiteltävät taiteiden tyyliä ja tuntemuksen. Taiteiden avulla oppimiseen liittyvät monet muut oppimisen osa-alueet, jotka kehittyvät luonnostaan taiteiden kautta tai joiden oppimista voidaan tietoisesti edistää niitä laaja-alaiseen osaamiseen tai oppimisen kohteena oleviin ilmiöihin integroiden. Varhaiskasvatussuunnitelman valtakunnallisissa perusteissa (Opetushallitus 2018) ja Esiopetus suunnitelman perusteissa (Opetushallitus 2014) taiteilla ja taidekasvatuksella on keskeinen asema tavoitteissa, sisällöissä ja työtavoissa.

Taidekasvatus ja taiteellinen toiminta nähdään merkityksellisenä paitsi ilmaisun, myös sosiaalisemotionaalisen kehityksen ja oppimisen kannalta. Taiteellisen kokemisen ajatellaan edistävän lapsen oppimisen edellytyksiä, sosiaalisia taitoja ja myönteistä käsitystä itsestään. Taide integroituu kaikkiin varhaiskasvatuksen tilanteisiin, kuten pukemiseen, ruokailuun ja hoitotilanteisiin (primaari integrointi). Toisen asteen integroituminen tarkoittaa lapsen ehdoilla ja lapsen kiinnostuksesta lähtevien taiteellisten toimintojen toteuttamista, ja kolmannen asteen integroituminen taas tiedostettua ja tavoitteista taide-elementtien sisällyttämistä varhaiskasvatuksen pedagogiseen toimintaan. Neljäs integroinnin aste on taiteellisesti eheyttävä opetussuunnitelma, kuten Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet. (Puurula 1998; Ruokonen 2020.)

Rinnalla-hankkeen perusteet ja lähtökohdat

Taide- ja kerrontalähtöisiä menetelmiä sosiaalisemotionaalisten taitojen tukemisessa soveltava Rinnalla-hanke perustui juuri mainittuihin taiteen ja taidekasvatuksen myönteisiin vaikutuksiin sekä opetussuunnitelmien perusteisiin. Taide- ja kerrontalähtöisten menetelmien liittäminen sosiaalisemotionaalisten taitojen oppimiseen pohjautui Määttä ja hänen kollegoidensa Opetushallitukselle tuottamaan raporttiin (ks. Määttä ym. 2017), jossa todettiin selkeitä puutteita varhaiskasvatuksessa lasten sosiaalista ja emotionaalista kyvykkyyttä koskevissa toimissa tutkimuksen, koulutusten ja varhaiskasvatuksen käytännön toteuttamisen alueilla. Määttän työryhmä laatikin runsaasti kehittämissuunnitelmia tilanteen korjaamiseksi. Esiin tuotiin muun muassa tutkimusperustaiset interventiot ja henkilöstön ammattitaidon kehittäminen. Hankkeen merkityksellisyyttä vahvistivat myös Karvin vuonna 2019 toteuttaman varhaiskasvatuksen laadun arvioinnin tulokset. Näissä tuloksissa ilmeni

tarvetta etenkin alle kolmivuotiaiden lasten pedagogiikan laadun parantamiseen, taide- ja kerrontamenetelmien suurempaan huomioon ottamiseen varhaiskasvatuksessa sekä lasten sosiaalisten suhteiden parantamiseen (ks. Repo ym. 2019). Sosiaalisemotionaalisia vaikeuksia koskevissa tutkimuksissa käyttäytymisen ja tunne-elämän vaikeuksien määrät vaihtelevat 10–20 prosentin välillä (Pihlaja 2003; Pihlaja, Rantanen & Sonne 2010), ja ne ovat vuosia olleet yleisimpiä pienten lasten tuen tarvetta aiheuttavia tekijöitä varhaiskasvatuksessa (Pihlaja & Neitola 2017).

Tuen tarvetta kuvataan usein käyttäytymisen ongelmina, epätydyttävänä ihmissuhteina ja tunne-elämän vaikeuksien aiheuttamana akateemisten taitojen oppimisen vaikeutena (Viitala 2014). Lapsi käyttäytyy siten, että hän joutuu jatkuvasti ongelmiin vuorovaikutuksessaan tai aiheuttaa ikäviä seuraamuksia ympäristölleen tai toisille ihmisille. Tuen tarpeen syy nähdään usein lapsessa itsessään tai vanhemmissa yhteisön (päiväkotia, koulu) yhteiskunnan osuuden jäädessä huomiotta (Pihlaja, Sarlin & Ristkari 2015; Viitala 2014). Sosiaaliset ja emotionaaliset vaikeudet sekä erilaiset vertaissuhteiden ongelmat aiheuttavat sosiaalisen syrjäytymisen riskiä jo varhaiskasvatuksessa (Laine & Neitola 2002; Laine, Neitola, Auremaa & Laakkonen 2010). Huoli lasten ja nuorten psyykkisten vaikeuksien määrän kasvusta on tullut esille usein myös julkisissa keskusteluissa (esim. <https://yle.fi/uutiset/3-9974902>).

Rinnalla-hankkeen tavoitteet ja toiminta

Opetushallituksen rahoittama hanke käynnistyi joulukuussa 2018. Sen keskeiset tavoitteet olivat 1) luoda, kehittää ja soveltaa varhaiskasvatukseen lapsille soveltuvia taide- ja kerrontalähtöisiä menetelmiä lasten sosiaalisten ja emotionaalisten taitojen oppimisen tueksi, 2) tutkia menetelmien soveltuvuutta, toimivuutta ja vaikuttavuutta, 3) selvittää sosiaalisten ja emotionaalisten taitojen muutoksia ja edistymistä sekä sitä, millainen oppimisympäristö tukee niitä parhaiten, 4) edistää ja tukea mentorointimenetelmällä varhaiskasvatuksen henkilöstön kykyä käyttää menetelmiä pedagogisessa työssään ja 5) tutkia mentorointia täydennyskoulutusmuotona tämänkaltaisten interventioiden työssäoppimisessa. Hankkeen toiminta perustui Turun ja Oulun yliopistojen asiantuntijoiden ja yhteistyökumppaneiden kehittämisiin menetelmiin Pritney, Silkkitie, TARU, Deep Talk ja Oppimisentarinat (ks. tarkemmin muut luvut tässä kirjassa sekä <https://sites.utu.fi/rinnalla/>) sekä sosiaalisemotionaalista kehitystä ja oppimista koskevaan asiantuntemukseen. Hankkeen menetelmät ovat olleet varhaiskasvatuksen käytössä jo aiemmin, mutta vähemmän sosiaalisemotionaaliseen oppimiseen tai taitoihin painottuneina. Rinnalla-hanke on syntynyt sekä täydennyskoulutuksen että taide- ja kerrontalähtöisten menetelmien soveltamisen ja sosiaalisemotionaalisen oppimisen tuen tarpeista varhaiskasvatuksessa.

Hanke kohdistui lasten sosiaalisemotionaaliseen oppimiseen ja sen tukemiseen sekä näiden edistämiseen taide- ja kerrontalähtöisiä menetelmiä käyttäen. Menetelmien soveltaminen varhaiskasvatukseen käytäntöön toteutettiin mentoroinnin keinoin. Tutkimustulosten perusteella sosiaalisemotionaalista oppimista koskevien uusien menetelmien oppiminen ja haltuunotto tapahtuvat tuloksellisimmin pitkäkestoisessa täydennyskoulutuksessa. Tutkimukset puoltavat pitkäkestoisia, säännölliseen ohjaukseen ja konsultointiin perustuvia

koulutuksia, joissa on mahdollisuus paneutua sosiaalisemotionaalisen oppimisen syvälliseen käyttöönottoon koko yhteisön voimin. (ks. Jennings & Frank 2015.)

Turun yliopiston hankkeessa olivat mukana seuraavat päiväkodit: Laitila; Apilaniitty ja Pähkinäpensas, Pori; Pikkureppu ja Viikari, Eurajoki; Majakka, Metsätähti ja Kuunari, Rauma; Ota, Lajo ja Kahmo. Oulun yliopiston osalta toimintaan osallistui kaksi päiväkotia: Allinpuisto ja Kuivasjärvi. Päiväkotien kanssa solmittiin kirjallinen hankesopimus. Oulussa osahankkeen menetelmien oululaiset asiantuntijat toimivat hankepäiväkodeissa mentoreina syksyn 2019 ajan. Turun osahankkeeseen hakumenettelyn kautta valitut viisi mentoriopettajaa olivat koulutukseltaan varhaiskasvatuksen opettajia. Heillä jokaisella oli vankka varhaiskasvatuksen käytännön työn kokemus ja tietämys varhaiskasvatuksen perusteista. Hankkeen alussa mentorit koulutettiin taide- ja kerrontalähtöisiin menetelmiin sekä sosiaalisemotionaalisen oppimisen perusteisiin kolmen viikon täydennyskoulutuksella. Oulussa koulutuksia järjestettiin viidesti. Koulutuksista vastasivat pääasiassa Rinnalla-hanketiimin asiantuntijat, mutta Turun osahankkeessa TARU-menetelmäkoulutuksessa kirjailijavieraan merkityksellisyyttä havainnollistettiin kirjailija Katri Tapolan elämyksellisessä koulutuksessa. Muina kouluttajina toimivat Päivi Heikkilä-Haltonen (lastenkirjallisuus), Soili Keskinen ja Päivi Kupila (mentorointi; Kupila myöhemmin tässä teoksessa) sekä Mieli ry:n kouluttaja (sosiaalisemotionaalinen oppiminen taiteiden kautta; Nurmi myöhemmin tässä teoksessa).

Rinnalla-toiminta Turun osahankkeessa

Hankkeen alussa vanhemmille ja päiväkodeille sekä yhteistyökumppaneille tiedotettiin hankkeesta esittein sekä vanhempainilloissa ja päiväkotihenkilökunnalle järjestetyissä tiedotustilaisuuksissa. Mentoreiden työskentely päiväkodeissa alkoi elokuussa 2019. Turun osahankkeeseen palkatut mentorit työskentelivät lukuvuoden 2019–2020 kymmenessä päiväkodissa ja 48 ryhmässä kolmella paikkakunnalla. Jokaiselle päiväkodille nimettiin oma Rinnalla-mentori, ja tavoitteena oli, että kaikissa hankeryhmissä opittaisiin kaikista menetelmistä ja niiden merkityksestä lasten sosiaalisemotionaalisessa oppimisessä. Oppimista tuettiin kaikkien hankkeeseen osallistuvien päiväkotien yhteisellä aloituksella syyskuussa 2019. Lisäksi lukuvuoden 2019–2020 aikana järjestettiin sekä mentoreille että hanketoimijoille erillisiä asiantuntijakoulutuksia Rinnalla-menetelmistä ja sosiaalisemotionaalisesta oppimisesta. Mentoriopettajien toimintaa tuettiin säännöllisellä työnohjauksella sekä mentorien vertaisryhmäkokouksilla. Mentoriopettajilla oli myös oma toimenkuvansa, joka laadittiin heidän kanssaan yhdessä. Toimenkuvaan oli määritelty erilliset tehtävät päiväkodissa ja sen ulkopuolella.

Turun osahankkeessa mentorit toteuttivat jokaista viittä menetelmää päiväkodeissa yli sata kertaa. Jokaisessa ryhmässä oli tavoitteena vähintään yksi Rinnalla-päivä viikossa, jolloin toteutettiin aluksi mentorin, myöhemmin ryhmän henkilöstön suunnittelemaa (lasten kiinnostuksen kohteet, ideat huomioon ottaen) taide- ja kerrontalähtöistä toimintaa. Toiminnan jälkeen jokaisessa ryhmässä oli mentorointikokouminen, jolle oli laadittu omat tavoitteensa. Mentoroinnin tarkoituksena oli edistää menetelmien toteuttamista sekä

henkilöstön omaa ammatillista kasvua ja oppimista. Rinnalla-hankkeessa mentorointi toteutui monella tasolla: taide- ja kerrontalähtöisiä menetelmiä mallintavissa toimintahetkissä, näiden hetkien jälkeisissä palautekeskusteluissa ja henkilökunnan sosiaalisemotionaalis-teemaisissa keskusteluissa.

Hankkeen aikana mentorit toimivat kiinteässä yhteistyössä paikallisten kirjastojen kanssa. Päiväkodeissa järjestettiin esimerkiksi pop up -kirjastoja, ja kirjastojen tukemana päiväkodeissa vierailivat myös Puppe- ja Herra Hakkarainen -hahmot. Vanhempien osallisuutta tuettiin vanhempainiltojen lisäksi iltasatukirjahyllyjen rakentamista varten järjestetyillä vanhempainilloilla, jotka mentoriopettajat organisoivat. Hanke sai näihin materiaalit lahjoituksena paikallisilta sahoilta. Rinnalla-hankkeessa syntyi erilaista visuaalista ja muuta materiaalia, josta mainittakoon Rinnalla-ilmapallokuvakortit. Näihin kortteihin oli koottu hankkeen sosiaalisemotionaalisen oppimisen osa-alueita ja niihin sijoitettavia sosiaalisia ja tunnetaitoja. Rinnalla-lukudiplomin tavoitteena oli tukea perheiden sosiaalisemotionaalista oppimista kirjallisuuden avulla. Lisäksi päiväkoteihin ja mentoreille hankittiin menetelmissä tarvittavia materiaaleja, kuten silkkiliinoja, käsinukkeja ja Deep Talk -hiekkasäkkejä. Päiväkodit saavat myöhemmin hankkeessa tuotetut laulukirjat, menetelmäoppaat ja cd-levyt. Hankkeen materiaalit ovat julkisesti kaikkien saatavilla myös hankkeen nettisivuilta (ks. <https://sites.utu.fi/rinnalla/>).

Päiväkotien Rinnalla-lukuvuosi keskeytyi hetkeksi koronaviruksen aiheuttaman poikkeustilanteen vuoksi, mutta jatkui sitten verkkopohjaisena ja etäyhteyksiä hyödyntäen. Hankkeen toimijat ovat ottaneet digiharppauksia jättimäisin loikin lyhyessä ajassa. Tavoitteena on järjestää vielä syksyllä 2020 hankkeen päätöstapahtuma ja lapsille suunnatut konsertit. Lisäksi hankkeelle perustettiin Teams-alue, jossa päiväkotien henkilöstö voi jatkaa menetelmällistä kouluttautumistaan ja jakaa kokemuksiaan.

Tutkimusta sosiaalisemotionaalisesta oppimisesta, hankkeen menetelmistä sekä mentorointimallista

Hankkeen tutkimuksen tarkoituksena on ollut selvittää ensinnäkin sitä, millaisia muutoksia lasten sosiaalisemotionaalisessa kompetenssissa, sosiaalisten ja emotionaalisten taitojen oppimisessa, näitä koskevassa päiväkotiryhmien pedagogisessa toiminnassa ja toimintakulttuurissa tapahtuu taide- ja kerrontalähtöisten menetelmien toteuttamisen myötä. Toiseksi tutkitaan taide- ja kerrontalähtöisten menetelmien soveltuvuutta ja toimivuutta lasten sosiaalisemotionaalisten taitojen oppimiseen, menetelmien merkitystä ja menetelmiin liittyviä käyttäjäkokemuksia. Kolmantena kiinnostuksen kohteena on mentorivalmennuksen ja mentorityöskentelyn (Rinnalla-malli) soveltuvuus varhaiskasvatuksen täydennyskoulutuksen menetelmäksi.

Rinnalla-hankkeen tutkimustuloksia on keväeseen 2019 mennessä esitelty kotimaisissa ja kansainvälisissä konferensseissa. Maaliskuussa 2020 Turun yliopiston opettajankoulutuslaitoksella järjestetyssä NERA-konferenssissa esiteltiin tutkimustuloksia, jotka liittyivät henkilökunnan sosiaalisemotionaaliseen kompetenssiin, perhelukemisen käytänteisiin ja perheiden lukemisen kulttuuriin sekä ennakoitukertomus-menetelmän

soveltavuuteen sosiaalisemotionaalisen oppimisen välineeksi. Hankkeen tutkimusten tuloksia raportoidaan jatkossa kansainvälisissä ja kotimaisissa julkaisuissa sekä konferensseissa. Tuloksia hyödynnetään myös opettajankoulutuksessa ja täydennyskoulutuksissa.

Hanke kiittää päiväkotien henkilöstöä sekä erityisesti vanhempia kiinnostuksesta ja innostuksesta tutkimukseen osallistumiseen. Rinnalla-kulkeminen kansanne on ollut valtavan antoisaa.

Lähteet

- Bamford, A. & Wimmer, M. 2012. The role of arts education in enhancing school attractiveness: A literature review. EENC Paper.
- Fancourt, D. & Finn, S. 2019. What is the evidence on the role of the arts in improving health and well-being? A scoping review. Health Evidence Network synthesis report 67. Kööpenhamina: WHO.
- Gamwell, P. 2005. Intermediate students' experiences with an arts-based unit: an action research, *Canadian Journal of Education* 28 (3), 359–383.
- Huutilainen, M. 2019. Näin aivot oppivat. Jyväskylä: PS-Kustannus.
- Jennings, P. A. & Frank, J. L. 2015. Inservice preparation for educators. Teoksessa J. A. Durlak, C. E. Domitrovich, R. P. Weissberg & T. P. Gullotta (toim.) *Handbook of social and emotional learning*. London: The Guilford Press, 422–437.
- Kirschner, S. & Tomasello, M. 2010. Joint music making promotes prosocial behavior in 4-year-old children. *Evolution and Human Behavior*, 31(5), 354–364.
- Laine, K. & Neitola, M. (toim.) 2002. Lasten syrjäytyminen päiväkodin vertaisryhmässä. Turun yliopisto. Kasvatustieteiden laitos.
- Laine, K., Neitola, M., Auremaa, J. & Laakkonen, E. 2010. Longitudinal study on the co-occurrence of peer problems at daycare centre, in preschool and first grade of school. *Scandinavian Journal of Educational Research* 54, 471–485.
- Opetushallitus. Esiopetuksen opetussuunnitelman perusteet. 2014. Määräykset ja ohjeet 2014:94. Helsinki: Opetushallitus. Saatavissa https://www.oph.fi/sites/default/files/documents/esiopetuksen_opetussuunnitelman_perusteet_2014.pdf [Luettu 12.5.2020]
- Opetushallitus 2018. Varhaiskasvatussuunnitelman perusteet 2018. Määräykset ja ohjeet 2018:3a. Helsinki: Opetushallitus. Saatavissa <https://www.oph.fi/fi/koulutus-ja-tutkinnot/varhaiskasvatussuunnitelmien-perusteet> [Luettu 12.5.2020]
- Pihlaja, P. 2003. Varhaiserityiskasvatusta suomalaisessa päivähoitossa. Erityisen tuen tarpeet sosiaalis-emotionaalisella ja kielellisen kehityksen alueella. Turun yliopiston julkaisu C 208. Turku: Turun yliopisto.
- Määttä, S., Koivula, M., Huttunen, K., Paananen, M., Närhi, V., Laakso, M.-L., & Savolainen, H. 2017. Lasten sosioemotionaalisten taitojen tukeminen varhaiskasvatuksessa. Tilannekartoitus. Raportit ja selvitykset 2017:17. Helsinki: Opetushallitus.
- Pihlaja, P. & Neitola, M. 2017. Varhaiserityiskasvatusta muuttuvassa varhaiskasvatuksen kentässä. *Kasvatus & Aika* 11(3) 2017, 70–91.
- Pihlaja, P., Sarlin, T. & Ristkari, T. 2015. How do day-care personnel describe children with challenging behaviour? *Educational Inquiry* 6 (4), 417–435.

- Pihlaja, P., Rantanen, M-L. & Sonne, V. 2010. Varhaiserityiskasvatuksen haasteita ja vahvuuksia. Vastauksia monitahoarvioinnilla Varsinais-Suomessa. Turku: Varsinais-Suomen sosiaalialan osaamiskeskus.
- Pusa, T. 2009. Taide kestää elämän – taiteen terapeuttisuus varhaiskasvatuksessa. Teoksessa I. Ruokonen, S. Rusanen & A-L. Välimäki (toim.) Taidekasvatus varhaiskasvatuksessa. Iloa, ihmettelyä ja tekemistä. Helsinki: Terveystieteiden ja hyvinvoinnin laitos, 71–79.
- Putkinen, V., Tervaniemi, M., Saarikivi, K., de Vent, N. & Huotilainen, M. 2014. Investigating the effects of musical training on functional brain development with a novel Melodic MMN paradigm. *Neurobiology of Learning and Memory* 110, 8–15.
- Puurula, A. 1998. Taito- ja taideaineiden opetuksen integrointi: kokemuksia, käytäntöjä, teoriaa. Helsinki: Helsingin yliopisto.
- Repo, L., Paananen, M., Eskelinen, M., Mattila, V., Lerkkanen, M-K., Gammelgård, L., Ulvinen, J., Marjanen, J., Kivistö, A. & Hjelt, H. 2019. Varhaiskasvatuksen laatu arjessa – Varhaiskasvatussuunnitelmien toteutuminen päiväkodeissa ja perhepäivähoidossa. Helsinki: Karvi.
- Rissanen, M-J. & Mustola, M. 2017. Lastenkulttuuri. Teoksessa M. Koivula, A. Siippainen & P. Eerola-Pennanen (toim.) Valloittava varhaiskasvatus. Oppimista, osallisuutta ja hyvinvointia. Tampere: Vastapaino, 293–306.
- Ruokonen, I. 2020. Nyt on ilmaisun aika. Helsinki: Varhaiskasvatuksen opettajien liitto.
- Ruokonen, I. 2017. 'I – from dreams to reality': A case study of developing youngsters' self-efficacy and social skills through an arts educational project in schools. *The International Journal of Art & Design Education*. Saatavissa <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/jade.12138> [Luettu 1.7.2020]
- Salomäki, U. & Ruokonen, I. 2011. Arts education and increased well-being at schools. Teoksessa H. Ruismäki & I. Ruokonen (toim.) Arts and skills – Source of well-being: Third International Journal of Intercultural Arts Education. Research Report 320. Department of Teacher Education. University of Helsinki. Helsinki: Unigrafia, 89–102.
- Smithrim, K. & Uptis, R. 2005. Learning through the arts: lessons of engagement, *Canadian Journal of Education* 28(1), 109–27.
- UNESCO. 2006. Road map for arts education. Saatavissa http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/Arts_Edu_RoadMap_en.pdf [Luettu 8.6.2020]
- Uptis, R. & Smithrim, K. 2003. Learning through the arts. Kingston, ON: Queen's University.
- Viitala, R. 2014. Jotenkin häiriöks. Etnografinen tutkimus sosioemotionaalista erityistä tukea saavista lapsista päiväkotiryhmässä. *Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research* 501. Jyväskylä: Jyväskylän yliopisto, kasvatustieteiden tiedekunta.
- Yle Uutiset 14.12.2017. Miten jo 8-vuotiaalla voi olla mielenterveysongelmia? – Lastenpsykiatrian läheteiden määrä jatkuvassa kasvussa. Saatavissa <https://yle.fi/uutiset/3-9974902> [Luettu 1.7.2020]